

Katoavaa monimuotoisuutta tallentamassa

RIGINA TURUNEN

Väitöksenalkajaisitelmä 4. kesäkuuta 2010 Helsingin yliopistossa

Omana aikanamme lajien kehitykselle on tyypillisistä diversiteetin väheneminen ja sama koskee akuutisti myös maailman kielten kehitystä ja tulevaisuutta. Evoluutioteoriaa voikin osittain soveltaa kielitieteeseen. Kielten kohdalla ei kuitenkaan voi ajatella, että kehityksen kehittyessä jäljelle jäävät vain parhaimmat ja voimakkaimmat tai ennen kaikkea tehtävänsä parhaiten soveltuvat yksilöt.

Monet Venäjän alueen uralilaiskielet ovat uhanalaisia. Kieliyhteisöjen hajanaisuus, niin fyysinen kuin henkinenkin, antaa lisävoimia valtakiellelle. Ersä, tutkimukseni kohde, soveltuu kommunikaation välineeksi yhtä hienosti kuin mikä tahansa kieli. Se on ainutlaatuisen, monimutkainen ja kiehtova ilmaisuvoimaltaan. Ersän tulevaisuus on nyt pahasti uhattuna. Yksi ihmisen muodoista olla olemassa on itsensä ilmaiseminen ja toisten kuunteleminen omalla äidinkielellä. Kun kieli katoaa, menetämme lopullisesti jotain ihmisyydestä.

Jos tietäisin, että huomenna tulee maailmanloppu, istuttaisin omenapuun. Kielen kuolema ei merkitse koko maailman loppua, mutta tietynlainen tapa hahmottaa maailmaa kyllä katoaa kielen mukana. Uhanalaisten kielten pelastamiseksi tarvittavat teot ovat monimuotoisia, ja usein tutkijayhteisön kykyjen ulkopuolella. Silti suomalais-ugrilaisien kielten tutkijat ja tuntijat ovat polttavassa asemassa. Me voimme dokumentoida, tallentaa ja analysoida vielä eläviä kieliä – se on mahdollisuus, jota ei ehkä enää ensi vuosisadalla monen sukulaiskielemme kohdalla ole olemassa.

Väitänkin, että suomalais-ugrilainen kielentutkimus on vuosikymmenen kuuma ala. Meillä on oikeastaan jo ihan hirveä kiire dokumentoida kieliämme. Kieli on elävä systeemi, jonka tallentaminen, tutkiminen ja kokeminen kärsii, kun käytössä on enää kielioppeja ja hajanaisia tekstejä. Kielentutkijan kannalta kirjoitettu kieli on toisinto puhutusta, sen muisto, tai ainakin omanlaisensa paikalleen jähmettynyt teos, vaikka se sinällään välittääkin informaatiota ja omaa esteettistä arvoa.

On selvää, että elävien eläinten ja fossiilien tutkijan työnkuva poikkeaa toisistaan. Kielentutkija tarkkailee elävää kieltä niin kuin biologi banaanikarpästä puuhissaan, kun taas paleontologi joutuu usein sattumalta löytämistään fossiileista rekonstruoi-

maan lajin ulkomuodon ja päättämään kaiken sen elintavoista. Samoin kuolleen kielien tutkijalla on käsissään vain se, mitä on (sattumalta) dokumentoitu. Sitä, mikä on jäänyt dokumentoimatta, ei enää voi tavoittaa. Siksi monet rekonstruoidut kielet näyttävät suhteellisen yksinkertaisilta systeemeiltä, joista puuttuu variaatio.

Jokin eläinlaji voi lisääntyä rauhassa vihollisten puuttuessa, ja samoilla sijoilla mah-tuu elämään useita lajeja. Yhteisöissä, joissa puhutaan päivittäin kahta tai useampaa kieltä, eri kielet voivat aivan hyvin elää rinnakkain. Kaksi- tai monikielisyys ei siis si-nänsä yksinään ole uhka tietylle kielelle. Monesti kuitenkin kielipoliittisilla valinnoilla pyritään tilanteeseen, jossa jokin alueen kielistä saa ylivalan. Koska kieli heijastaa ar-voja ja liittyy olennaisesti identiteettiin, sen muotoon vaikuttaa se, mistä ihmiset pitä-vät ja millaisina he haluavat tulla nähdyiksi – tai paremminkin kuulluiksi.

Tiettyjä eläinlajeja suojellaan innokkaasti, kun taas samaan aikaan monet lajit hä-viävät täysin ilman palstatilaa lehdissä. Kielten suojelu on monimutkaista. Kun ersä-läisäiti saa vauvan ja hellittelee tätä venäjäksi, hän tekee sen pakottamatta. Kaikki ha-luavat lapsilleen parasta mahdollista, yleensä jotain parempaa kuin itse on saanut. Ve-näjällä pärjää venäjällä, eikä siinä ole ulkopuolisten intohimoilla ersän kieltä kohtaan mitään sijaa. Jos äiti kuitenkin ymmärtää oman kielensä arvon ja sen, että kaksikieli-syys on etu eikä haitta, saattaa hän puhua lapselleen ersää. Olemme kuitenkin jo tilan-teessa, jossa nykyäidit osaavat venäjää jopa paremmin kuin ersää.

Väitöskirjani kaltaisilla tutkimuksilla ei ole suoraa vaikutusta kielen selviytymis-mahdollisuuksiin. Välillisesti ne kuitenkin viestittävät pienen, poliittisesti ja yhteiskun-nallisesti alistetun kielen puhujille: kielenne on tärkeä, erityinen ja kuvaamisen arvoi-nen juuri sellaisena kuin se on.

Ersä on suomen etäsukukielistä lähin. Se tarkoittaa käytännössä sitä, että kielisuku-laisuuden saattaa jopa huomata maallikkokin. On äänneasultaan lähes samanlaisia sa-noja, sijamuotoja ja persoonapäätteitä. Ersässäkin sanat ovat pitkiä, ja niissä on paljon morfeemeja, kielen pienimpiä merkitystä kantavia yksiköitä. Tällaista kieltä sanotaan synteettiseksi. Ersässä sanat voidaan rakentaa useasta palikasta, ja mikä kiinnostavinta, palikat saattavat mennä paikkoihin, joissa niitä ei suomessa tai useimmissa meidän päivittäin käyttämässämme kielissä esiinny. Tutkimukseni koskee tällaista erikoista ra-kennustyyliä. Yhdessä väitöskirjassa ei ehdi eikä mahdu kuvaamaan kokonaista kieltä, vaan on keskityttävä sen yhteen, melko suppeaan osa-alueeseen.

Olen tarkastellut tutkimuksessani, millaisia kielellisiä rakenteita käytetään sellais-ten sisältöjen ilmaisemiksi, jotka vastaavat kysymyksiin *Mikä jokin on, millainen se on* ja *missä se on*. Nämä rakenteet ovat ersässä osaksi erityyppisiä kuin vaikkapa suomessa tai englannissa. Ersän erityinen mahdollisuus taivuttaa nomineja verbien tavoin sekä runsas vaihtelu tekevät sen nominipredikaatiosta maailman kielten joukossa hyvinkin omalaatuisen.

Monesti on vaikea nähdä metsää puilta. Tutkimukseni metsän muodostavat sana-luokat, kun taas puita ovat morfeemit ja rakenteet, joita tutkimissani ilmauksissa esiin-tyy. Sanaluokat kuuluvat kielentutkimukseen kovaan ytimeen. Tutkijat kysyvät uusia kieliopeja kirjoittaessaan seuraavanlaisia kysymyksiä: *Millaisia sanaluokkia kielessä on? Miten ne eroavat toisistaan? Puuttuuko kielestä jokin luokka?*

Kielellisiä universaaleja, kaikille kielille yhteisiä piirteitä, on etsitty Greenbergin (1966) innoittamina jo vuosikymmeniä, mutta niitä on löytynyt yllättävän vähän. Jako verbeihin ja nomineihin vaikuttaa olevan yksi kielellisistä universaaleista. Kielissä siis erotetaan morfologian tai syntaksin keinoin sanat, jotka koodaavat toimintaa, tekemistä ja tapahtumista sekä sanat, jotka koodaavat olioita ja esineitä. Koska ero nomien ja verbien välillä tehdään myös uralilaiskielissä (esim. Pajunen 1998), ei sen toteamisessa ersän osalta ole mitään kovin erikoista. Ehkä universaalien vastaan tai puolesta todistamista olennaisempaa onkin kuvata sitä, miten universaali tietyssä kielessä toteutuu. Uskon, että moni muukin kieli kuin ersä on vivahteikkaampi sanaluokkaerojen suhteen kuin mitä kielioppien pintaraapaisu antaa olettaa.

Nominipredikaatiossa sanaluokat toimivat niille epätavallisissa funktioissa. Nominiaaliset sanaluokat eivät tyypillisesti esiinny predikaatteina. Substantiivit ovat yleensä lauseissa subjekteja eli viittaavat lauseen tekijään ja adjektiivit määrittävät millainen jokin on. Kouluajoilta muistamme, että lauseista piti ensin etsiä predikaatti; meillä se taidettiin alleviivata punaisella ja subjekti sinisellä. Predikaatin löysi kuka milläkin keinolla, mutta aika varma tapa oli etsiä verbi, joka taipuu persoonassa. Verbit ovatkin lauseiden tyypillisiä predikaatteja. Koska eri sanat esiintyvät tyypillisesti eri funktioissa ja lisäksi viittaavat erityyppisiin asioihin – toiset olioihin ja toiset tapahtumiin – ihmis-kieli pyrkii myös erottamaan ne toisistaan, koodaamaan niitä eri tavoin.

Kategoriat paljastavat jotain ihmismielestä, ihmisen tavasta hahmottaa maailmaa. Eräissä kielessä *women, fire and dangerous things* kuuluvat samaan luokkaan, kuten George Lakoff (1987) samannimisessä klassikkoteoksessaan esittää. Myös esimerkiksi monien indoeurooppalaisten kielten tapa jakaa substantiivit feminiineihin, maskuliineihin ja neutreihin on kiinnostava. Kertooko se jotain meistä ihmisistä, että saksan *Blume* 'kukka' ja *Katze* 'kissa' ovat feminiinejä? Jako nais- ja miespuolisiin substantiiveihin ei kuitenkaan ole läheskään niin perustavanlaatuinen kuin jako substantiiveihin ja verbeihin.

Ersän sanaluokat eroavat toisistaan osittain samalla tavalla kuin vaikka suomen sanaluokat. Substantiivit taipuvat sijamuodoissa ja verbit persoonissa, tempuksissa ja moduksissa. Useimmissa kielissä predikaattiasemassa nomineja usein koodataan eri tavalla kuin verbejä. Ersässä sanaluokkaerot eivät kuitenkaan ole näin yksinkertaisesti perusteltavissa. Ersän substantiivit, adjektiivit ja paikanilmauksetkin voivat nimittäin taipua verbien tavoin, eikä mitään lisämateriaalia tarvita. Metsä on ikäänkuin täynnä ikivihreitä havupuita. Kaikki sanat voivat taipua persoonissa ja tempuksissa. Siis kun *mon* tarkoittaa ersäksi minä ja *ava* tarkoittaa ersäksi naista, voin sanoa *mon ava-n* (minä nainen-1SG) 'minä olen nainen', käyttämättä olla-verbiä. Erityistä on se, että substantiivi *ava* 'nainen' taipuu yksikön ensimmäisessä persoonassa: *mon moran* 'minä laulan', *mon avan* 'minä olen nainen'. Ersässä predikaattiasemassa eri sanaluokkien väliset erot siis tasoittuvat. Tällaiset symmetriset rakenteet ja paradigmat tekevät ersän erityiseksi, ja se ansaitsee tulla tunnetuksi.

Sanaluokkaerot eivät ersässä kuitenkaan katoa, ne vain vaativat pidemmän, kompleksisemmän kuvauksen. Aiemmissa tutkimuksissa on usein sellainen vinoutuma, että sanojen käyttäytymistä on tutkittu vain yhdessä funktiossa. Vaikka ersässä sanaluokkien välille ei aina tehdä eroa predikaattiasemassa, erot tulevat esille muissa funk-

tioissa. Esimerkiksi subjektina toimiessaan verbien on taivuttava nominaalimuodoissa. Täytyy kuitenkin lisätä, että ersässä sanaluokkien väliset rajat ovat häilyviä myös muualla kuin predikaattiasemassa.

Ersän nominipredikaatiota tarkastellessa on kuitenkin melko helppo nopeasti huomata, että sanaluokkaerot pyrkivät säilymään osittaisesta symmetriasta huolimatta. Preesensissä voidaan siten muodostaa lauseita, joissa nominaalipredikaatit eivät taivu eikä kopulaa esiinny. Muissa aikamuodoissa kuin preesensissä käytetään usein kopulaa, joka on suomen *olla*-verbin vastine. Nämä kaksi rakennetyyppiä, se jossa subjekti ja nominipredikaatti vain rinnastetaan, ja se, jossa kopula otetaan avuksi, ovat maailman kielissä yleisiä.

Olen ollut yllätynyt ja innoissani ersän moninaisten rakenteiden äärellä. Olen hällunnut selvittää, mistä erilaiset rakenteet saavat motivaationsa. Päästäkseen vastaamaan siihen miksi, on ensin kuvattava, mistä oikein on kyse. Materiaalin keruulla, järjestelyllä ja valikoimisella onkin olennainen sija työni kaltaisessa empiirisessä tutkimuksessa. Materiaalin esittely kertoo myös muille, miksi väitän nyt, mitä väitän. Samalla väitökseni asettuu kumottavaksi, jos perustelut sille löytyvät.

Aineiston dokumentointi sellaisenaan, kaikille nähtäväksi on tärkeää juuri tutkimuksen totuusarvon ja tieteellisen arvon toteamiseksi. Aineisto on itsessään täysin neutraalia, toisin kuin analyysi, joka syntyy kuitenkin tutkijan päässä, mielikuvien, toiveiden ja muiden tutkimusten vaikutuksen alaisena. Tutkija voi valita, mitä hän haluaa korostaa ja mihin asioihin hän ei halua puuttua. Tietysti voisi olla vaikea väittää, että jokin eläin ei ole petoeläin, jos kaikki näkevät sen saalistavan ja syövän toista eläintä. Samasta syystä väitöskirjojakin painetaan, ja erityisen tärkeää on painattaa ja levittää kielimateriaalia kaikkien nähtäväksi.

Ersän nominipredikaatio on ilmiönä hyvin kompleksinen, ja se vaatii siksi myös pitkän kuvauksen (vrt. Dahl 2004). Monet kielen ilmiöt jäävät ilman kuvausta. Mitä heikommasta uralilaiskielestä on kyse, sitä suurempi vaara sen monimuotoisuudella on jäädä kuvauksen ulkopuolelle. Vaikka meitä kielentutkijoita on kovin vähän ja ajan suhteellisuus, joka ilmenee lähinnä sen rajallisuutena, vaikeuttaa kompleksisten kuvausten tekoa, meillä ei ole muuta vaihtoehtoa kuin käydä työhön.

Lähteet

- DAHL, ÖSTEN 2004: *The growth and the maintenance of linguistic complexity. Studies in Language Companion Series*. Amsterdam: John Benjamins.
- GREENBERG, JOSEPH 1966: *Language universals, with special reference to feature hierarchies*. Janua Linguarum, Series Minor LIX. The Hague: Mouton & Co.
- LAKOFF, GEORGE 1987: *Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- PAJUNEN, ANNELI 1998: Pääsanaluokkien eriytymättömyydestä uralilaiskielissä. – Anneli Pajunen (toim.), *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta* s. 56–106. Suomi 185. Helsinki.

Rigina Turunen: *Nonverbal predication in Erzya. Studies on morphosyntactic variation and part of speech distinctions.* Tallinn: AS Pakett 2010. Kirja on luettavissa myös verkkojulkaisuna <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-6277-3>.

Kirjoittajan yhteystiedot:

Suomen kieli
PL 3 (Fabianinkatu 33
00014 Helsingin yliopisto
etunimi.sukunimi@helsinki.fi